

MANİHEİST VE BUDİST TÜRKÇE METİNLERDE FİİL + -mAk + İyEk bol- YAPISI ÜZERİNE

Ferruh AĞCA*

Özet: Bu yazıda, Uygurlardan kalan Maniheist ve Budist çevrelere ait Türkçe metinlerde geçen fiil + -mAk + İyEk bol- yapısı üzerinde durulmuştur. Bu yapıdaki -mAk isim-fiil ekli sözcüğün altı şahsa ait iyelik eklerini almasıyla ortaya çıkan şekil ile bol- fiilinin -zUn emir eki, -gAy gelecek zaman eki ve -(y)Ur/mAz geniş zaman eklerini almış şekillerine ait örneklerin, özellikle dinî metinlerde cümleye "ihtimal", "temenni/niyet" anlamlarını katmış olabileceği düşünülmektedir. Benzer bir şekilde Türk dilinin diğer tarihsel dönemlerinde de görülen başka analitik zaman ve kip çekimlerine benzeyen bu yapıya, Uygurlardan kalan hem Maniheist hem de Budist çevrelerde yazılmış Türkçe metinlerde rastlanılmaktadır.

Anahtar kelimeler: Eski Türkçe, Eski Uygur Türkçesi, Maniheist ve Budist Türkçe, Gramer, İstek, Emir Kategorisi.

On The Structure Verb + -mAk + İyEk bol- In The Maniheist and Buddhist Turkish Texts

Abstract: This article studies the structure verb + -mAk + İyEk bol- , observed in the Uighur Turkish texts of the Maniheist and Buddhist groups. The form that appears when a word with a verbal noun suffix is conjugated according to six different persons and the forms that appear when the verb bol- takes imperative suffix -zUn, future tense suffix -gAy, and simple present tense suffix -(y)Ur are thought to have been used especially in religious texts in order to add the meaning of possibility or wish/ intention. This structure, which is observed in the Uighur Turkish texts of Maniheist and Buddhist groups, , is similar to tense and modality conjugation forms found in the other historical periods of the Turkish language.

Keywords: Old Turkic, Old Uighur Turkish, Maniheist and Buddhist Turkish, grammar, subjunctives and imperatives.

Giriş

Uygurlardan kalan Maniheist ve Budist çevrelere ait Türkçe metinlerde, -mAk isim-fiil ekini ve iyelik eklerini almış fiiller ile bol- yardımcı fiilinin -zUn teklik 3. şahıs istek-emir eki, -gAy gelecek zaman ve -(y)Ur/mAz geniş zaman eklerini almış şekillerinin birleşmesinden meydana gelmiş olan fiil + -mAk + İyEk bol-(-zUn/-gAy,-(y)Ur/mAz) şeklindeki yapıya ait azımsanmayacak derecedeki örnekler incelendiğinde, analitik zaman ya da analitik kip çekimi adını verebileceğimiz farklı ve yeni bir yapının varlığı fark edilmektedir. Türk dilinin tarihsel gelişim sürecinde

* Yrd. Doç. Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi.

şimdiki zaman, geçmiş zaman ve gelecek zaman çekimleri ile istek-emir ve gereklilik çekimlerinde görülen analitik zaman ya da analitik kip çekimi, Maniheizt ve Budist çevrelere ait Türkçe metinlerde Türk dilinin diğer tarihsel dönemlerinde pek rastlamadığımız bir yapıda ortaya çıkmıştır, denilebilir. Aşağıda verilen örnekler incelendiğinde de görüleceği üzere, *bol-* yardımcı fiilinin çeşitli zaman ve kip eklerini almasıyla ortaya çıkan *fiil + -mAk + İyEk bol-* şeklindeki yapının çoğunlukla dinî metinlerde ve saygı anlamı da barındıran “*ihtimal*”, “*temenni*” ifadelerinde kullanıldığı dikkat çekmektedir.

Türk dilinde belirli işlevlere sahip kimi ek ya da sözcüklerin, tek başlarına ya da başka ek ya da sözcüklerle birleşmek suretiyle bilinen işlevlerine zamanla yeni işlevler kattıkları ya da asıl işlevlerini kaybedip tümüyle başka işlevlerde kullanıldıkları, diğer bir ifadeyle yeni gramer kategorileri meydana getirmek suretiyle gramerleştikleri öteden beri bilinmektedir. Bu bağlamda bazen sözcüklerin ek hâline dönüştükleri (sa-r > -sAr) (Räsänen 1957:150; Brockelmann 1954:185),¹ bazen eklerin kalıplaşma ya da görev değişikliği yoluyla asıl işlevlerini bütünüyle ya da kısmen kaybederek başka bir işleve sahip bir ek hâline dönüştüğü (-gU ol “gereklilik”) (Erdal 2004:305) bazen de eklerin ya da ek ve yardımcı fiillerin asıl işlevlerinden sıyrılıp bir arada kullanılarak analitik yapılar oluşturmak suretiyle (- (X)p+turur+Şahıs Zamirleri “duyulan geçmiş zaman” vb.) (KTLG-F 2006:89) yeni gramer kategorileri oluşturdukları görülmektedir. Aynı şekilde, Türk dilinde ayrıca zarf-fiil ekleri olduğu hâlde, sıfat-fiil ya da isim-fiil eklerinin isim hâl ekleri ile birleşmesi ve bu eklerin temel işlevlerini kaybetmesi sonucunda, asıl işlevleri, eklendikleri sözcükleri zarf yapan zarf-fiil eklerinin yanı sıra “*zaman*” ve “*sebep*” bildiren, *ikincil zarf-fiil ekleri* ya da *birleşik zarf-fiil ekleri* şeklinde adlandırabileceğimiz başka zarf-fiil ekleri de ortaya çıkmıştır. Türk runik alfabesiyle yazılmış Türkçe metinlerden başlayarak Türk dilinin çeşitli tarihsel dönemlerinde *-dUkdA*, *-mİşkA*, *-gUkA* gibi bu tarzda oluşmuş zarf-fiil eklerine rastlanmaktadır.²

Türk dilinde zaman ve kip çekimlerinde kullanılan bir takım eklerin de, asıl işlevlerinden sıyrılarak yeni işlevler kazanmak suretiyle ortaya çıktıkları bilinmektedir. Meselâ kimi araştırmacılara göre, ilk önce sıfat-fiil işlevine sahip oldukları düşünülen -(X)r, -mİş, -tAçI gibi ekler, daha sonra hem sıfat-fiil hem de zaman ekleri olarak kullanılmışlardır. Yine Eski Türkçede özel bir eke sahip olmayan gereklilik çekimi, farklı işlevlere sahip ekler ile sözcüklerin birleşmesiyle ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda Eski Türkçede gereklilik çekim kategorisi için en çok kullanılan yapılardan biri *FiİL + mİş + İyEkl kergek* şeklindedir: *amtı m(e)n otguratu*

¹ -sAr şart ekinin yapısı ve işlevleri hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz.: Eraslan (2000: 92-127).

² Tarihsel Türk dili metinlerinde bazı isim-fiil ve sıfat-fiil eklerinin belirli isim hâl ekleriyle birleşmesi sonucunda ortaya çıkmış birleşik zarf-fiil ekleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Schulz (1978: 28-106).

toyın ok bolmuşım k(e)rgkek (MaitrHami JTS 4 2b/18), *üdl(e)şgeli sösl(e)şgeli ugramış-ları kergkek* (İnsadi 62-65) vb.³ Eski Türkçede diğer bir gereklilik çekim şekli, sadece teklik 3. şahıslar için *-gU*, *-gUIUk* ya da *-gU ol* yapılarıyla ifade edilmiştir: *sakıngu ol* (BT VII 18), *tegsinü turur-ın sakınp sözlegü ol* (BT VII 270), *bışrunğu ol* (BT VII 422), *yig edgü erip kök kalıg-ta tolu törüdgü ol* (BT VII 456) vb. Örneklerden de anlaşılacağı üzere, *kerkek* sözcüğü ile yapılan gereklilik çekiminde fiil, *-mİş* sıfat- fiil ekinin üzerine iyelik eklerini almak suretiyle bütün şahıslarda kullanılmışken diğerinde *-gU* sıfat- fiil ekinin asıl işlevinden çıkıp *ol* zamiriyle birleşmesiyle sadece teklik 3. şahısta gereklilik ifade etmiştir. *-gU* sıfat-fiil eki, Çağatay Türkçesinde de 3. şahsa işaret eden gereklilik çekiminde kullanılmıştır; ancak bu dönemde yazılmış metinlerde *ol* zamiri düşmüştür: *körgü*, *bargu*, *körmegü* vb. (Bodrogligeti 2001:235).

Türk dilinde, başka işlevlerdeki kimi eklerin yardımcı fiille birleşip kalıplaşması sonucunda ortaya çıkan bazı zaman ya da kip çekim şekilleri, Türk runik harfli yazıtlar, Maniheizt ve Budist çevrelere ait metinler ile Karahanlı sahasında yazılmış ilk İslamî metinlerden ziyade, Türk dilinin özellikle ayrışma dönemine girdiği ve dallanmaya başladığı Harezmi-Altın Ordu sahasında ve Kıpçak Türkçesiyle yazılmış metinlerinde görülmektedir. Mesela Kök Türk, Uygur ve Karahanlı sahalarda yazılmış metinlerde duyulan geçmiş zaman çekimi için sadece *-mİş* eki kullanılmışken Türk dilinin daha sonraki yüzyıllarında, Harezmi Türkçesinde duyulan geçmiş zaman çekim kategorisi *-mİş* ekinin yanı sıra, *fiil + (X)p + ŞhZ* ya da *fiil + (X)p turur + ŞhZ* kalıplaşmış şekilleriyle de oluşmuştur. (Eckmann 1988:206): *başlap turur men*, *başlap turur sen*, *başlap turur ya da ant içip men*, *kelip siz* vb.⁴ Aynı şekilde Harezmi- Altın Ordu Türkçesinde, Eski Türkçede hem geniş zaman hem de şimdiki zamanı karşılayan *-(yX)r* ekinin yanı sıra, *fiil + -A + ŞhZ* ya da *fiil + -A turur + ŞhZ* şeklindeki yapıyla ortaya çıkmış olan analitik şimdiki zaman biçimi kullanılmıştır (Eckmann 1988:205): *kılu turur miz*, *kılu turur siz*, *kılu tururlar* vb.⁵

³ Eski Türkçede iyelik eklerini almış *-mİş* sıfat-fiil ekinin *kerkek* sözcüğü ile birleşmesiyle ortaya çıkan gereklilik ifadesi, Harezmi, Kıpçak, Eski Oğuz, Çağatay ve Osmanlı Türkçelerinde bu kez *-mAk* ekinin iyelik eklerini almaksızın yine *kerkek/gerek* sözcüğü ile birleşmesiyle karşılanmıştır (KTLG-F 2006: 554-5). Eski Oğuz Türkçesinde “*gerek kelimesi ile birleşen yalın haldeki mastar cümlelerin fiili olur ve gereklilik kipi yerini tutar: bu işiün çâresin yimek gerek, diken ayaga batmadın yoldan götürmek gerek (26a-12)*” (Korkmaz 1973: 185).

⁴ Bu analitik geçmiş zaman kipi, Harezmi, Kıpçak ve Eski Oğuz Türkçeleriyle yazılmış metinlerde ortaya çıkmıştır. Kipin ilk örneklerine rastladığımız Harezmi-Altın Ordu döneminde *turur*’lu şekiller çoğunlukta olmakla birlikte *turur*’suz örneklerle de rastlanılması, KTLG-F’e göre (2006: 89-90), ekin 13. yüzyıldan önce ağızlarda bulunduğunu düşündürmektedir. Nitekim daha sonraki yüzyıllarda, Çağatay Türkçesi metinlerinde *turur* yardımcı fiilinin düştüğü örneklerin çoğunlukta olduğu görülmektedir.

⁵ KTLG-F (2006: 199), ilk defa Harezmi-Altın Ordu sahasında yazılmış metinlerde tesadüf ettiğimiz bu şimdiki zaman kipinin Kâşgarlı Mahmut tarafından 11. yüzyılda verilen “Etil”

Yine tarihsel Türk dili metinlerinde genellikle gelecek zaman çekim morfolojisinde kullanılan –gAy eki, Harezmi-Altın Ordu sahasında yazılmış eserlerde istek anlamına da sahiptir. Eski Türkçedeki –gU gelecek zaman sıfat-fiil eki, Harezmi-Altın Ordu Türkçesi eserlerinde iyelik eklerini alarak ve *turur* ya da *yok* sözcükleriyle birleşerek “*mutlak gelecek zaman ve gereklilik*” ifade etmiştir (Ata 2002:76-7). Bu sahada gelecek zaman sıfat-fiil eki olarak da kullanılan –gU eki, üzerindeki gelecek zaman ifadesini iyelik eklerini alarak ve *turur* ya da *yok* sözcükleriyle bir araya gelip kalıplaşarak zaman eki işlevinde kullanılmıştır.

Yukarıda, gramerleşme konusunda Türk dilinin tarihsel dönemlerinden verilen bazı örnekler, fiil çekim kategorisine ait bazı eklerin farklı yapılarıdaki unsurların işlevlerini kaybetmesi ve farklı anlamlar kazanmasıyla ortaya çıktığını göstermektedir. Benzer bir şekilde Maniheizm ve Budist çevrelerde yazılmış Türkçe metinlerde de bol- fiilinin teklik 3. şahıs istek-emir şekli olan *bolzun*, –gAy gelecek zaman ekini almış şekli olan *bolgay* ve –(y)Ur/mAz geniş zaman eklerini almış şekli olan *bolur/bolmaz* kalıp sözlerinin kendisinden önceki fiile eklenen –mAk isim-fiil eki ve iyelik ekleriyle birleşmesiyle, bilinen eklerle ifade edilen kimi kiplerin yeni ortaya çıkan yapılarla da yerine getirildikleri söylenebilir.

1. Türk dilinde istek-emir kategorisi⁶

Türk dilinde diğer zaman ve kip çekimlerinde kullanılan ekler şahıslara göre değişkenlik göstermediği hâlde, istek-emir çekiminde her bir şahıs için ayrı ayrı ek kullanılmıştır. Türk dilinin ilk yazılı kaynakları olan Türk runik alfabesiyle yazılmış metinler, Uygurlardan kalan Maniheizm, Budist ve Hıristiyan çevrelere ait metinler ve ilk İslami Türkçe metinlerde istek-emir ifadesi, çevre ve zaman farklılıklarından kaynaklanan bazı ses ve şekil değişimleri dışında hemen hemen aynı eklerle ifade edilmiştir. Türk dilinin tarihsel dönemlerinde istek-emir çekimi için teklik şahıslarda –(A)yIn, Ø ~ –gIl, –zUn; çokluk şahıslarda ise –(A)lIm, –Xng ~ –XngXz ~

şiiirinde de bulunmuş olmasından hareketle, ilk önce Kıpçak ağzında ortaya çıkmış, 13. yüzyılda Harezmi Türkçesine geçmiş, Çağatay Türkçesinde ise ekleşmiş biçimin şimdiki zaman şekline bürünmüş olabileceğini ileri sürmüştür.

⁶ Türk dilinin hem tarihsel dönemlerinde hem de günümüz şekillerinde genellikle emir ekleri, bazen de istek ekleri olarak değerlendirilen ekleri, burada istek-emir ekleri adı altında ele almayı tercih ettik. Şahıslara göre değişkenlik gösteren eklerin hangi kip kategorisine ait olduğu konusu, bu konuda fikir beyan eden araştırmacılar arasında tartışılmalıdır. Ercilasun (2007) –Aylm ve –Allm eklerini emir ekleri olarak değerlendirmiştir. Bu konuda Ercilasun, Türk dilinde emir eklerinin aynı zamanda istek ifadesini de içerdiğini düşünmektedir:

“Birinci ve üçüncü şahıslardaki ifadenin istek mi, emir mi olduğunu kesin olarak ayırmak güçtür. Aslında bütün tasarlama kiplerinde olduğu gibi emrin içinde de zaten istek ifadesi vardır. Emrin ikinci şahsı da bir isteğin sonucu olarak doğmuştur. Bu bakımdan birinci ve üçüncü şahısları biz istek kipi olarak ayırmadık. Zaten her şahısta ayrı bir ek almak suretiyle şekil olarak tam bir bütünlük arz eden emri, parçalamak doğru olmazdı. Her şahıs için ayrı ek, yalnız emir kipine mahsustur; başka kiplerde görülmez.” (Ercilasun 1984: 148).

-XnglAr, -zUnlAr ekleri kullanılmıştır.⁷ Gabain (1988:79-80), Eski Türkçe’de istek-emir eklerini *dilek kipleri* adı altında ele almış, bu eklerin işlevleri hakkında herhangi bir bilgi vermemiş, örnekleri sunmakla yetinmiştir. Tekin (2000:180-182), 1. şahıslara ait ekleri *gönüllülük kipi*, diğer şahıslara ait ekleri de *buyurma kipi* adı altında ele almış ve örnekleri sıralamıştır. Maniheist metinlerin ses ve şekil özelliklerini ele alan Zieme (1969:150-154) de eklere ait örnekleri vermekle yetinmiştir. Erdal (2004) ise, aynı eklerin hem Maniheist ve Budist Türkçe metinlerde hem de Türk runik harfli yazıtlar ile ilk İslamî Türkçe metinlerdeki şekillerini vermiş, bilinen eklerin dışında bizim burada ifade etmeye çalışacağımız yapıdan söz etmemiştir.

Türk dilinin hemen hemen bütün tarihsel dönemlerinde bilinen istek-emir ekleriyle çekimlenmiş olan istek-emir ifadesi, yine tarihsel dönemlerde temel olarak başka işlevlere sahip eklerle ya da ek ve yardımcı fiillerin birleşmesinden ortaya çıkmış olan analitik istek-emir yapılarıyla da karşılanmıştır:

Uygur, Karahanlı, Harezmi-Altın Ordu, Kıpçak, Çağatay ve Eski Oğuz Türkçelerinde esas olarak gelecek zaman eki olarak kullanılmış olan –gAy eki, Harezmi, Kıpçak ve Eski Oğuz Türkçelerinde *istek* işlevi de kazanmış ve günümüz Türk yazı dillerinde çeşitli şekillerde bu işlevi karşılamaya devam etmiştir.

Çağatay Türkçesinde –mAk(çI) (<-mAk + çI) eki, *e-* ve *bol-* yardımcı fiilleriyle birlikte, “*birleşik fiil karakteri korunmuş*” olsa da ve günümüz Türk yazı dillerinde *bol-* fiilinin düşmesiyle sadece –mAkçI şeklinde görünse de istek çekiminde kullanılmıştır (KTLG-F 2006:608): *can alurga bu taraf kelmek emiş ol katil* “O, can almak için bu tarafa gelmeye karar vermiş”, *bizge koşulmakçı boldı* “O, bize katılmaya karar verdi.”.

Kâşgarlı Mahmut’un da belirttiği şekilde Karahanlı ve Uygur Türkçelerinde kullanılan –gU sıfat-fiil ekine karşılık Oğuz, Kıpçak, Peçenek ve Bulgarların kullandığı –AsI sıfat-fiil eki, Eski Oğuz Türkçesinde gelecek zaman fonksiyonunun yanı sıra *gel-* fiiliyle birlikte istek bildiren bir işleve de sahiptir (KTLG-F 2006:640).

Türk dilinde başlangıçta bilinen istek-emir ekleriyle karşılanan istek ifadesi, yukarıda verilen birkaç yapıdan da anlaşılacağı üzere Türk dilinin ilerleyen dönemleri ile günümüz Türk yazı dillerinin birçoğunda bazı ekler ve fiillerin bir

⁷ Kök Türk yazıtlarındaki teklik 1. şahıs emir eki –(A)yIn, Karahanlı sahasında yazılmış ilk İslamî Türkçe metinlerden KB’de –AyI ve –Ay şekillerine sahiptir. KT ve BK yazıtlarında –žUn, KT ve Ton. yazıtlarında –zU şekillerinde de geçen teklik 3. şahıs emir eki –zUn, Brahmi ve Soğd alfabeleriyle yazılmış kimi Uygur metinlerinde (Erdal 2004: 234-237) ve Karahanlı Türkçesinde (Hacıeminoğlu 1996: 190-193) –sUn; -sUnI ve -sU şekillerine sahiptir. Çokluk 1. şahıs emir eki –Allm ise, bazı Maniheist Türkçe metinlerde –AlAm, Karahanlı Türkçesinde –All, Harezmi sahasında yazılmış metinlerden Kısasü’l-Enbiya’da ise –All ve –Allng şekillerine de sahiptir.

arada kullanılması ve iyelik ya da zamir kökenli şahıs eklerini alarak çekimlenmesi sonucunda *analitik istek formu* adını verebileceğimiz yeni istek yapılarıyla karşılaşılır olmuştur.⁸

2. *FiİL + -mAk + İyEk bol- Yapısı*

Maniheist ve Budist çevrelerde yazılmış Türkçe metinlerde bilinen istek-emir ekleri, Türk dilinin en erken tarihli metinlerinde görülen işlev ve anlamlarıyla kullanılmaya devam etmiş olmakla birlikte, -mAk isim-fiil ekini ve iyelik eklerini almış olan fiillerin bol- yardımcı fiilinin çeşitli zaman ve kip eklerini almış biçimleriyle birlikte sıkça kullanılmış olması, böyle bir yapının ayrıca bir istek ifadesi taşıdığını düşündürmektedir. Hem Maniheist hem de Budist çevrelerde yazılmış metinlerde tanıklanabilen *fiil + -mAk + İyEk bol-* yapısının çeşitli zaman ve kip eklerini almış şekilleri, yukarıda kısaca ifade edildiği gibi, Türk dilinin sonraki yüzyıllarında ortaya çıkmış olan analitik zaman ve kip yapılarıyla büyük benzerlik göstermektedir. Uygurlardan kalan Maniheist ve Budist metinlerde görülen bu yapı, Türk dilinin tıpkı 13. ve sonraki yüzyıllarında ortaya çıkmış olan analitik kip ve zaman yapıları gibi, ekler ve yardımcı fiillerin birleşmesiyle kalıplaşmış şekil olarak kullanılmıştır.

Bu analitik yapının unsurlarından biri olan ve Türk dili gramerlerinde genellikle isim-fiil adı ile anılan -mAk eki, Türk runik harfli yazıtlarda⁹ sadece *armakçısın* (KD D 6) örneğinde +çI ekiyle birlikte kullanılmış (Tekin 2000:93), Maniheist ve Budist çevrelerde İslâmî çevrede yazılmış metinlerde ise, farklı anlamlar ve işlevler kazanarak kullanım alanını genişletmiştir. -mAk eki, erken tarihli Maniheist ve Budist çevrelere ait Türkçe metinlerde olumsuz fiillerle birlikte tanıklanmamakla birlikte daha sonraki yüzyıllarda yazılmış metinlerde ekin olumsuzluk eki almış fiillerle de kullanıldığı görülmektedir. Yine bu çevrelere ait metinlerde ekin gerek tek başına gerekse +IXk ve +sXz ekleriyle birlikte kendilerinden sonra gelen isimleri nitelediği de görülmektedir: *ulmak sıgtamak ünler* (MaitrH XX 1r18), *ölürmek sakinçin* (TT VI A 29) vb. (Erdal 2004:279-282).¹⁰

Türk dilinin tarihsel dönemlerinde sentaktik açıdan farklı işlev ve anlamlarda kullanılmış olan *bol-* yardımcı fiilinin en temel işlevlerinden biri, kendisinden önceki sözcük gerek isim olsun gerekse sıfat-fiil eklerini almış bir fiil olsun birleşik fiilleri meydana getirmesidir. *kamag tınlıglar bökünki künte inaru ötkürü burxan*

⁸ Türk dilinin hem tarihsel dönemlerinde hem de günümüz şekillerinde kullanılan istek çekimi hakkında daha teferruatlı bilgi için bkz. KTLG I: 567-657.

⁹ Son zamanlarda bulunan yazıtları da içeren Türk runik harfli yazıtlar hakkında daha geniş bilgi için Barutcu-Özönder (2002) ve Gül (2006)'e bakılabilir.

¹⁰ Eski Türk dilinin farklı çevrelerine ait metinlerinde -mAk isim-fiil eki ile -(X)g fiilden isim yapım ekinin hemen hemen aynı işlevlerde kullanıldığı söylenebilir. Mesela *burxanlar biliginge teginelim* (TT VI 380) örneğindeki -(X)g ekinin ifade ettiği işlev, *bilmekinge körmekinge teginelim* örneğinde -mAk ekiyle karşılanmıştır (Schulz 1978: 10).

kutin bulgıncakategi turkaru b(e)lgüsüz nomning tözin bilip ukup ikileyü takı negüke azlanmaksız yapşınmaksız bolzunlar (BT II 1358-1363). *burxan-lar-ning kUU kelig-küçi üze köngül iyin erksindeçi bolzun-lar* (BT II, 693-695), *inçke bol-* (BT VII 235), *kösünmez bol-* (BT VII 235), *tükel-lig bol-* (BT VII 681) vb.¹¹

Çağatay Türkçesinde *bol-* fiili, şart ekini alarak ve *kerek* sözcüğü ile birlikte kullanılarak gereklilik ifade etmiştir. *Bu fesad ehlining munkati' bolsa kerek* (Seyf 13r: 9). Yine Eski Türkçede *bol-* yardımcı fiilinin kendisinden önceki fiildeki *-gAll* zarf-fiil ekiyle birleşmesiyle meydana gelen yeterlik ifadesi, DLT'te (Erdal 2004:259-260) ve Çağatay Türkçesinde *-sA* şart ekini almış fiillerden sonra gelen *bol-* yardımcı fiilinin *-(y)Ur* olumlu geniş zaman ekini almış şekli, *olumlu ihtimale*; *-mAs* olumsuz geniş zaman ekini almış şekli ise *olumsuz ihtimale* işaret etmiştir: *köngül közğü dur anı bilse bolur, içindekini peyda kılsa bolur* (DN 247v:4) “The heart mirror, it is possible to realize that. It is possible to find out what is in its inside.”; *kişi dise sivür men ursa bolmas, bu yazukdın anı öltürse bolmas* (DN 247v:11) “If a person says, “I love” he should not be beaten. He should not be executed because of this sin.” (Bodroglıeti 2001:192-194). Çağatay Türkçesinde ünlü zarf-fiil eklerini ve *-(X)p* zarf-fiil ekini almış fiillerden sonra gelen çeşitli zaman ve kip eklerini almış *bol-* fiili olumlu ya da olumsuz “iktidarîlik”e işaret eder: *Anamga hwad mümkün imes idi, kim mundag söz ayta bolgay; kalıp tevbe kutulmakka bolur Tengri azabından, velikin bu hala 'ikning ilinden kurtulup bolmas* vb. (Bodroglıeti 2001:285, 288).

3. *fiil* + *mAk* + *İyEk bol-* Yapılı Şekiller

Maniheist ve Budist Türkçe metinlerde *-mAk* isim-fiil ekini ve iyelik eklerini almış fiillerin, *bol-* fiiline eklenen çeşitli zaman ve kip ekleriyle birlikte kullanıldığı örneklere neredeyse bütün çevrelerde yazılmış metinlerde rastlıyoruz. Bu analitik yapının *-zUn* ekli örneklerinde, *bolzun* kalıp sözünden önceki *-mAk* ekli fiil bütün iyelik eklerini alarak şahıslara göre çekimlenmişken, *-gAy* ve *-(yU)r/-mAz* zaman eklerini almış olan analitik yapının diğer şekillerinde *-mAk* ekli fiilin sadece 3. şahıs iyelik ekini aldığı, diğer şahıslara ait iyelik ekleriyle birlikte kullanılmadığı görülmektedir.

Karahanlı (Mansuroğlu 1988:133-171; Ercilasun 1984:140-148; Hacıeminoğlu 1996:190-193), Kıpçak (Karamanlıoğlu 1994:133-4),¹² Eski Oğuz (Mansuroğlu

¹¹ Türk dilinin tarihsel metinlerinde *-gU*, *-mAz* ve *-mİş* gibi bir takım sıfat-fiil eklerini almış fiiller, *bol-*, *er-* ve *tur-* gibi yardımcı fiillerle birleşerek sıkça kullanılmışlardır: *fiil* + *-gU* + *bol-* + *-mİş* (salığ birgü bolmuş üçün (USp 25.7-8)), *fiil* + *-mAz* + *bol-* + *-dUk* (kaltı men ögsüz bolup sizlerni bilmez botlukta (AY 19.8-9)), *fiil* + *-gU* + *tur-* + *-mİş* (öz öz bilgileri tuta ört yalınlg küzedgü turmışın (TT V A 64-65)), *fiil* + *-mİş* + *tur-* + *-(y)Ur* (umugsuz inagsız bu tınlıglar muntag emgeklig yolda tüşmiş tururlar (U II 4. 7-8)).vb.

¹² Karamanlıoğlu'na göre (1994: 133-4), Kıpçak Türkçesinde istek bildiren bir kip yoktur. Bununla birlikte “*keşke*” edatının kullanıldığı cümleler, istek ifade eden bir anlam taşımaktadır.

1988:272; Timurtaş 1994:131-2) Türkçeleri gibi Türk dilinin tarihsel dönemlerinde yazılmış metinlerinde, Maniheist ve Budist Türkçe metinlerde geçen bu analitik yapıdaki kipe rastlanmamaktadır. *-mAk* eki, sadece Harezmi Türkçesinde “*bol- ile 'istemek, karar vermek' anlamında*”dır: *bularnı öltürmek boltular* “bunları öldürmeye karar verdiler”, *timek bolur* “demek olur, ifade eder” (Eckmann 1988:193).

Türk dilinde *fiil + -mAk + İyEk bol-* yapısından bugüne kadar sadece M. Erdal (2004:279-282) birkaç satırla söz etmiş olsa da yapının kullanılış şekilleri ve anlamları hakkında ayrıntılı bilgi vermemiştir. Erdal (2004:279-282), *-mAk* ekinin cümlelerin öznesine işaret ettiğini ifade ettikten sonra, *DreiPrinz*'de geçen *-mAk + lArI bol-* şeklindeki kullanımdan bahseder:

“Reference to subjects can appear in the form of possessive suffixes added to the *-mAk* form, e.g. sınımakımnı buzılmakımnı tüketgeli umadımız (Ht VII 1916) or manga amranmakingız (U III 29,1). With the third person e.g. turkaru ögrünçün mengin ermeki bolur (TT VI 101); *DreiPrinz* 121, an early Manichaean text, has *-mAk + lArI bol-*.”

Erdal'ın sadece çokluk 3. şahıs iyelik ekiyle birlikte ve *bol-* yardımcı fiilinin hangi kipe ait olduğuna işaret etmeden tek metni tanık göstererek belirttiği bu yapı, Maniheist ve Budist çevrelerde yazılmış Türkçe metinlerde hem diğer şahıslara ait iyelik ekleriyle hem de *bol-* yardımcı fiilinin değişik zaman ve kip eklerini almış şekilleriyle de geçmektedir. Maniheist ve Budist Türkçe metinlerde bu tür yapılarda sadece 3. şahıs iyelik eklerini alabilen *-mAk* ekli fiillerden sonra *bol-* yardımcı fiili, genellikle *-gAy* gelecek zaman ve *-(X)r/-mAz* geniş zaman eklerini almıştır.

Maniheist ve Budist Türkçe metinlerde, *-mAk* eki ve iyelik eklerini almış fiiller, *bol-* yardımcı fiilinin *-zUn* emir eki, *-gAy* gelecek zaman eki ve *-(yU)r/-mAz* geniş zaman ekini almış şekilleriyle birleşerek büyük bir ihtimalle “*istek/arzu/niyet*”, “*ihhtimal*” vb. anlamlar ifade etmiştir.

3. 1. *fiil + -mAk + +(s)I bolgay*

Maniheist ve Budist çevrelerde yazılmış metinlerde, *fiil + -mAk + +(s)I bolgay* yapısındaki örneklerin sayısı çok fazla olmamakla birlikte, birkaç metinde bu tür yapıya rastlamak mümkündür. *amtı ne yme taştın şingarkı b(e)lgülerig ne yme içtin şingarkı togmakı bolgay* (MaitrHami 11, 3a-29); *adruk adruk tüllerig koduru [ko]lulasar kiçmedin ara sizing yanınızta burxanlıg kün t(e)ngri [t]ogmakı bolgay* (MaitrHami 11, 3b-2); *'esen tükel teg-mek-(i)miz bor(=l)makı bor(=l)gay 'erdi* (HamTouHou 15, 25).

Ne var ki bu yapıya sahip örneklerin bulunduğu kimi cümlelerde, *bolgay* ve 3. şahıs iyelik ekini almış *-mAk* ekli fiilden önce ilgi hâl ekinin kullanıldığı da görülmektedir: *bu utsukmaksız ulug yanturdaçı .. [atl]g arviş-lar iligin ulug türlüg*

agır ayag üze kögürser-ler .. anta-kya ok il uluş adasız-ning amrılmakı bolgay (U II 6, 2-5).

Az sayıdaki mevcut örneklerde geçen *fiil + -mAk + +(s)I bolgay* yapısının cümleye tam olarak hangi anlamı kattığını kestirmek mümkün görünmemekle birlikte “ihtimal” anlamı kattığı düşünülebilir.¹³

3. 2. *fiil + -mAk + +(s)I bolur/bolmaz*

Maniheist ve Budist Türkçe metinlerde *fiil + -mAk + +(s)I bol-* analitik yapısındaki *-Ur/-mAz* geniş zaman ekli örneklerin *-gAy* gelecek zaman ekinin kullanıldığı örneklerden daha fazla olduğu görülmektedir. Bu çevrelerde yazılmış metinlerde geçen *fiil + -mAk + +(s)I bolur/bolmaz* yapısındaki örneklerin cümleye genellikle “*iktidarîlik/ihtimal*” anlamı kattığı ifade edilebilir.¹⁴

Budist çevreye ait *çdin singarkı bu bölmek adırtlamakıg inçip : bahşınıng agızıntın bululur : bahşını uçuzlamaklıg sakınç üze inçip : neng darni-li sidi-nı bulmak **tapmakı bolmaz** tip : yana bahşıka yalvarmakta kadıgılaguluk ol tip nomlatılmış ‘erür* (BT VIII A,7-10) örneğindeki *fiil + -mAk + +(s)I bolur/bolmaz* yapısı, cümleye “*iktidarîlik/ihtimal*” anlamı katmış görünmektedir. Yine aynı metinde, *yme biş kesig atlg şastirda sözlemiş bar : alku kamag tapıg uduglarıg tidip kodup bahşınıng tapıgın kılguluk ol : bahşını öğirdürmek üze inçip alku bildeçining yig üstünki bilge bilgın **bulmak-ı bolur** tip : yana ol ok şastirda sumur tag töpüsünde kimler tüşmiş bolsar tüşmegey mn tip sakınsar yme **tüşmeki bolur*** (BT VIII A,17-23) örneğinde analitik yapının aynı anlamı karşıladığı söylenebilir. *yam ödlerte ulatılarta katıgılanıp bışrunsar : bu ok ajunta burhan kutın **bulmak-ı bolur*** (BT VIII A-465), *ögrünçin mengin **ermeki bolur*** (Oda Sekiz TDE 1986 40) örneklerinde de aynı yapı “*iktidarîlik/ihtimal*” ifade etmiş gibi görünmektedir.

Budist tantrik metinlerden BT VIII’e ait aşağıdaki örneklerde, *fiil + -mAk + (s)I bolur* yapısıyla ilgili örneklerden sonra metin yine aynı analitik yapının *-zUn* emir ekini almış şekliyle, şu temenni ifadesiyle tamamlanmıştır:

¹³ Oğuz Türkçesinde *-A* istek eki (< *-gAy*), genellikle *ol-* fiilinin olumlu ve olumsuz çekimlerinde “*ihtimal, maksat*” ve “*sakınca*” anlamlarına işaret etmiştir: Korkmaz (1973: 171), *Marzubân-nâme Tercümesi*’ndeki *ol-* fiilinin istek ekiyle birlikte kullanımından hareketle şu yorumu yapmıştır: “*istek kipinin üçüncü şahıs olumlu ve olumsuz çekimi, istekten başka ‘ihtimal, maksat’ ve ‘sakınca’ da gösterir. ‘ihtimal, olasılık’ gösterme görevi çoklukla ol-* fiilinin olumlu ve olumsuz çekimlerinde yer almıştır. Bu durumu ile *ola* ve *olmaya* şekilleri “belki, mümkündür ki” anlamlarını karşılayan birer zarf veya bağ niteliğindedir: *ola kim añı añub baña mazarratı degmeye, şimdi halk bizden eymenür olmaya.*” vb.

¹⁴ Bilindiği üzere Eski Türkçede “*iktidarîlik*” ifadesi genellikle *fiil + -(y)U u-* ya da *fiil + -gAll u-* yapılarıyla (*yoldın ertürgeli umak*) ya da *u-* yardımcı fiilinin yerine *bol-* yardımcı fiilinin kullanılması sonucunda *fiil + -gAll bol-* yapısıyla (uçgalı batgalı boltular) gerçekleşmiştir (Gabain 1988: 86, 88).

... *kavsadilu turur sakınip bu bahşı yaratıgını tört yam ödlerte ulatılarta katıglanıp bışrunsar .. bu ok ajunta burhan kutın **bulmakı bolur** (BT VIII 461-465); burhan tirin kuvraglarıg gagana-gançı bodistv vasundari yagız yir katunı aparaçıta atl(i)g yek ganapadi-ta ulatılar üze kavsadilu turur sakınip yalvarsar çoğ yalın at küü kut buyanta ulatılarnıg **üklimeki asılmakı bolur** (BT VIII 473-478). Metin bu yapıdaki cümlelerle devam ettikten sonra, metnin sonu *fiil + -mAk + İyEkl bolzun* yapısının da bulunduğu istek ekleriyle oluşturulan şu temenni ile tamamlanmıştır:*

*çoğlug yalınlıg bahşınıg bışrungulukın munta bitimiş .. bu buyan üze alku tnl(i)glar şumnunı **utmakları yigetmekleri bolzun** .. bu bahşı yaratıgını alku bahşılarnıg kulu bolmış m(e)n saskau-a pntit yaratdım .. yasuklarım(i)n bahşılarka kşanti ödünür m(e)n bu buyan üze alku kamag tnl(i)glar yig üstünki bahşım **ögirdürmeklig bolsunlar** (BT VIII 487-496).*

bol- fiilinin tarihsel Türk dilinin Çağatay sahasında yazılmış metinlerinde de “*iktidar veya (nadiren) olabilirlik*” ifade ettiği bilinmektedir: *anamga hod mümkün imes idi, kim mundak söz ayta bolgay ‘kendi anama bile böyle söz söylemek mümkün değil idi’*” (Eckmann 2003:106). Yine Çağatay sahasında yazılmış metinlerde, *bol-* yardımcı fiili *-(X)p* zarf-fiil ekiyle “*imkânsızlığa işaret eden olumsuzluk için*” (*sözünü fi’l-hâl angıap bolmas idi “(onun) sözünü hemen anlamak (mümkün) olmaz idi.”*); *-sA* şart ekiyle de “*imkânı ve imkânsızlığı ifade etmek için*” (*yolnı kılavuz bile tapsa bolur “yolu kılavuz ile bulmak mümkündür”*) kullanılmıştır (Eckmann 2003:110, 117).

Türk dilinin tarihsel dönemlerinde ve çağdaş şekillerinde *bol-* fiilinin kullanılış şekilleri ve ifade ettiği “*iktidarlık/ihtimal*” anlamının benzerini, verilen örneklerden de anlaşılacağı üzere Maniheist ve Budist çevrelerde yazılmış metinler için de bulmak mümkündür.

3. 3. *fiil + -mAk + İyEkl bolzun*

Maniheist ve Budist Türkçe metinlerde *-mAk* eki ve iyelik eklerini almış fiillerin *bol-* yardımcı fiiliyle oluşturduğu bu analitik yapıda, *-mAk* ekli fiilin bütün şahıslara ait iyelik eklerini ve yardımcı fiilin *-zUn* teklik 3. şahıs istek-emir ekini aldığı şekle ait örneklerin, bu yapının diğer zaman ve kip eklerini almış şekillerine göre daha fazla olduğu görülmektedir. *Fiil + -mAk + İyEkl bolzun* yapısında *-mAk* ekli fiil, bu yapının yukarıda ifade edilen şekillerinden farklı olarak sadece teklik 3. şahıs iyelik ekini değil, diğer şahıslara ait iyelik eklerini de almıştır.¹⁵

Maniheist ve Budist Türkçe metinlerde *fiil + -mAk + İyEkl bolzun* analitik yapısının *bol-* fiiline eklenen *-zUn* ekinden de hareketle, “*istek*” ya da “*emir*”

¹⁵ Uygur alfabesiyle yazılmış *Oğuz Kağan Destanı*’nda, *isim + bol-* şekline sahip örneklerin bir kısmında, *bol-* yardımcı fiili hem *-sUn* teklik 3. şahıs emir ekini hem de teklik 2. şahıs emir ekini alarak *bolsungıl* şeklinde (*yok bolsungıl, kök böri bolsungıl uran* vb.) ilginç bir yapıda kullanılmıştır (Sertkaya 1996: 135-142).

anlamlarından ziyade, “niyet/temenni” ifade ettiği anlaşılmaktadır. Bu anlamda bu çevrelere ait metinlerde istek-emir ekine sahip *bolzun* kalıp sözü değişmemiş, buna karşılık –mAk isim-fiil ekini almış olan fiiller iyelik eklerini alarak şahıslara göre çekimlenmiştir. Buna göre Maniheist ve Budist Türkçe metinlerde, *tükel bilge biligke terk tegeyin* ibaresindeki –AyIn ekiyle karşılanan istek-emir ifadesi, *fil + -mAk + İyEkl bolzun* yapısında ilk fiilin, +(X)m teklik 1. şahıs iyelik ekini alması sonucunda, *tükel bilge biligke terk tegmekim bolsun* şeklinde ifade edilmiştir. Yine Budist çevrede, *kagan katun tük tümen yaşazun* (Hazai 69) örneğinde, 3. şahsa ait istek-emir kipi –zUn ekiyle karşılanmışken, hemen ardından gelen *pudgul mengiligin usun ödlerkedegi yaşamak-ları bolzun* (71) örneğinde istek-emir ifadesi *yaşazun* yerine *yaşamakları bolzun* şeklinde farklı bir yapıyla ifade edilmiştir.

Maniheist ve Budist çevrelerde yazılmış Türkçe metinlerde, *bol-* fiili olmaksızın ana fiilin bilinen istek-emir eklerini almış olması sonucunda ortaya çıkan istek-emir şekliyle, bu yazının konusu olan analitik bir yapıda yardımcı fiilin –zUn ekini alarak kullanıldığı şekil arasında anlam ve fonksiyon bakımından herhangi bir farklılığın olup olmadığını kesin bir şekilde ifade etmek mümkün olmamakla birlikte aynı metinde ve hatta aynı metnin yakın yerlerinde her iki yapının bir arada kullanılmış olması, bu farklı şekiller arasında anlam ve fonksiyon bakımlarından bir farklılığın olduğunu düşündürmektedir. Aşağıda verilen örnekler incelendiği zaman görüleceği üzere, fiillere doğrudan ilâve edilen istek-emir eklerinin karşıladığı anlam ile *fil + -mAk + İyEkl bolzun* analitik yapısının karşıladığı anlam arasında bir farklılığın olduğu anlaşılmaktadır. İstek-emir ekleri, “*istek*” ya da “*emir*”e işaret ederken, yardımcı fiilin kullanıldığı analitik yapı daha çok “*niyet/temenni*” ifade etmektedir, denilebilir. Bu anlamda Budist çevreye ait *kaçan kayu küin tükel bilge maitri t(e)ngri t(e)ngri burxan bu yirtinçü yir suv-ta b(e)lgürü y(a)rıkasar .. ol ogurta bu adıştit üze tutmuş ayıg kılınçımın anta kşanti ötüniüp bu sansar emgekindin ozmakım bolzun* (U II 7, 54-57) örneğinde, ana fiile (*oz-*) eklenen –(X)m teklik 1. şahıs iyelik eki ve *bolzun* kalıp sözüyle bir emir ya da istekten ziyade, bir “*temenni*” ya da “*niyet*” ifade edildiğini söyleyebiliriz.

Esasında Türk dilinin hem kimi tarihsel dönemlerinde hem de günümüz şekillerinde fiillerin istek kategorisi, altı şahsa göre değişkenlik gösteren bilindik eklerin yanı sıra, başka fonksiyonlardaki kimi eklerle ya da analitik yapılarla da karşılanmıştır. Günümüz Türk lehçelerinde istek kipi için kullanılan eklerden biri, tarihsel dönemlerde genellikle gelecek zaman ifade eden ancak Harezmi (*kudug ol yirde kaz kim çeşme akgay. “kuyuyu öyle yerde kaz ki su aksın.”*), Kıpçak (*tüzünçe bilgeler “hepsini bilsinler”*) ve Oğuz (*dilemez gölgeni kim yanuna düşe yürüye “dilemez gölgeni kim yanına düşsün yürüsün.”*) Türkçelerinde istek işlevine de sahip olan –gAy ekidir. Tarihsel dönemlerde istek işlevinde kullanılan –gAy eki, günümüz Türk yazı dillerinin birçoğunda, bir kısmı analitik olan yeni istek kiplerinin ortaya çıkmasıyla zayıflamış ve yerini bu istek kiplerine bırakmıştır (KTLG-F 2006:587).

Yine kimi tarihsel dönemlerde ve günümüz Türk lehçelerinde istek/arzu ifadesi, –mAkçI, –AcAk, -(y)AsI, –gU gibi isim-fiil ve sıfat-fiil ekleri ile iyelik eklerini almış fiillerin genellikle *kel-/gel-*, *bol-/ol-*, *bar* gibi yardımcı sözcüklerle meydana getirdiği analitik kiplerle de çekimlenmiştir. Bugün özellikle Karluk grubunda yer alan Türk yazı dillerinde kullanılan –mAkçI ekli istek kipi, daha Çağatay Türkçesi ile yazılmış eserlerde *e-* ve *bol-* yardımcı fiilleriyle birlikte çekimlenerek kipleşmeye başlamış, zaman zaman +çI isimden isim yapım ekinin kullanılmadığı, sadece –mAk ekiyle yapılan Çağatay Türkçesindeki bu örneklerde “*geleceğe yönelik bir kararlılık*” ifade edilmiştir: *melik üstige yürümek boldı* “-o-, meliğin üzerine yürümeye karar verdi.” (Eckmann 2003:102: KTLG-F 2006:607-8).

Eski Türk dilinin gelecek zaman sıfat-fiil eklerinden –gU eki, bir taraftan Harezmi-Altın Ordu ve Çağatay sahalarında yazılmış Türkçe metinlerde gelecek zaman eki olarak kullanılmış, diğer taraftan KB, KE gibi Türk dilinin tarihsel metinlerinde *kel-* yardımcı fiiliyle birleşerek –gUsI *kel-* şeklinde analitik istek kipi oluşturmuştur. Aynı şekilde –AsI gelecek zaman sıfat-fiil ekinin *kel-/gel-* yardımcı fiiliyle birlikte istek kipi oluşturduğu bilinmektedir (KTLG-F 2006:622, 636-641).¹⁶

Buna göre Maniheizt ve Budist çevrelerde yazılmış Türkçe metinlerde *fiil* + *-mAk* + *İyEkl bolzun* analitik yapısı, tıpkı çekimli bir fiil gibi bütün şahıslara ait iyelik eklerini alarak çekime girmiştir. Bu çevrelerde yazılmış Türkçe metinlerde çokluk şahıslara ait iyelik eklerini almış örneklerin, teklik şahıslara ait iyelik eklerinin kullanıldığı örneklerden daha fazla olduğu dikkat çekmektedir:

1. şahıslar

Maniheizt ve Budist Türkçe metinlerde *fiil* + *-mAk* + *İyEkl bolzun* yapısının teklik ve çokluk 1. şahıs iyelik eklerini alarak bu şahıslar için çekimlendiğine dair birçok örneğe rastlıyoruz. Aşağıda verilen ilk örnekten de anlaşılacağı üzere, *bol-* fiiline –zUn teklik 3. şahıs istek-emir ekinin eklenmesiyle oluşan fiil çekimlerinde *bol-* fiili, ilkinde *tükellig* ismiyle birleşerek bir tarafı isim diğer tarafı yardımcı fiil olan çokluk 3. şahsa ait istek-emir yapısında; diğerinde –tAçI sıfat-fiil ekiyle birleşerek yine çokluk 3. şahsa ait istek-emir yapısında, sonuncusunda ise *teg-* fiilinin –mAk isim-fiil ekini almış şekline eklenen –(X)m teklik 1. şahıs iyelik ekiyle birleşmek suretiyle *fiil* + *-mAk* + *İyEkl bolzun* yapısında kullanılmıştır. Aynı ifade tarzının ardına sıralandığı metnin ilk iki örneğinde isim + *bolzun* şeklinde ortaya konulan istek-emir çekimi, sonuncusunda bu çevrelere ait metinlerde diğer şahıslar için de tanımlanabilen *fiil* + *-mAk* + *İyEkl bolzun* yapısıyla ifade edilmiştir:

*bo mening irinç umugsuznung buyan edgü kılınçlarım küçinte kamag biş
ajun tınlıglar barça çintamani erdinilig iligke **tükellig bolsunlar** :: ayaların*

¹⁶ Günümüz Türk yazı dillerindeki istek şekilleri hakkında daha geniş bilgi için bkz.: Kononov (1956: 248), Räsänen (1957: 212; 218-9), Tenişev (1988: 333-347), KTLG-F (2006:562-658).

yaduktā tūū tūrlūg erdini yinçū yagıtıp kamağ tınlıglar kūsūşin kanturtaçı bolsunlar ((AY 170, 10-17). *bayumaklıg mengiler ūze alkañsız bilge biliglig edremler ūze tūketinçsiz :: edgū nomda tılangurmaklar ūze tıdıgsız bolup :: ol kamağ tınl(t)g-lar birle ūstūnki yig kōni tūz tuymak burkan kutınga tūkel bilge biligke t(e)rk tegmekim bolsun* (AY 170-171, 10-2).

Budist çevrede yazılmış en hacimli Türkçe eserlerden AY’ta teklik 1. şahsa ait *fiil* + *-mAk* + *İyEkl bolzun* yapılı fiil çekiminin bulunduğu fragmanın örnekten önceki ve sonraki bölümlerinde, bu çevrelerde yazılmış metinlerdeki saygı bildiren yardımcı fiillerden *tegin-* fiilinin (Gabain 1988:90) kullanılmış olması, bu konuda kesin bir şey ifade etmek mümkün olmasa da, *fiil* + *-mAk* + *İyEkl bolzun* yapısının doğrudan emir yerine “saygı” ifadesi de taşıyan bir “temenni/niyet” anlamı taşıdığını düşündürmektedir:

anı alkunı barça biş ajun tınl(t)g oğlanınga evire teginūr m(e)n ... yene bu muntag buyan evirmeklig tıdagdın ötgürü ötlüm turmuş buyan edgū kılınçlarıg yme burkan kutınga ok evire teginūr m(e)n (AY 171 3-7).

Yine teklik 1. şahsa ait *fiil* + *-mAk* + *İyEkl bolzun* yapısının geçtiği başka bir örnekten önce, saygı bildiren yardımcı fiillerden *tegin-* fiili kullanılmış ve metin bu hâliyle sona ermiştir:

kşanti kılıp kılınçım arımadı alkañmadın kalır erser adıştit ūze tuta teginūr m(e)n .. Kaçan kayu kūn tūkel bilge maitri tngri tngri burxan bu yirtinçū yir suv-ta b(e)lgürü y(a)rıkasar .. ol ogurta bu adıştit ūze tutmuş ayıg kılınçımın anta kşanti ötüñüp bu sansar emgekındin ozmakım bolzun (U II 7, 53-57).

Maniheist ve Budist Türkçe metinlerde *fiil* + *-mAk* + *İyEkl bolzun* yapısının çokluk 1. şahsa ait örnekleri, teklik şahsa ait örneklerinden daha fazladır:

alku edgūn barmışl(a)rka bu çakir erdinini ödünmekimiz ūze sansarlıg tilgenlig ūsüp kesip nomlug tilgenig evirmek-imiz bolsun .. oom sarva tatagada çakira ratna vçira puçiti a xung tigü ol .. burhanlarka birle yene oğlanlarınga bu monçuk erdinini ödünmekimiz ūze çığayumuz emgekimiz ūsülüp kesilip alku törülerke tükellig bolmakımız bolzun .. oom sarva tatagada çakira ratna vçira puçiti a xung tigü ol .. bu kız erdinini ödünmekimiz ūze bil(i)gsiz biliglig kar(a)ngul(a)rımız tarıkıp pirtya bilge biligning yörügin bilip ukup al alt(a)g [bilig]ig berkdürmek-imiz bolsun .. oom sarva tatagada çakira ratna vçira puçiti a xung tigü ol .. bu buyruk erdinini buşı birmekimiz ūze iç ta///ig üç kölüngüteki sakınu sözleyü yitinçsiz şazınıg berk yarp tudup alku edgülerke tükellig bolmakımız bolsun .. oom sarva tatagada çakira ratna vçira puçiti a xung tigü ol .. bu yanga erdinini buşı birmekimiz ūze yavız körümlerig arıdıp kiderip ūsel(i)ksiz kölüngüke kölürüp alkunı bilteçining balığınga barmakımız bolsun küvenç yokay

*köngültin öngi ödrülmekte yigin **bulmakımız bolzun*** (BT VII A42/675-706).

Yukarıda verilen dua metninde, Budist inanç sistemine göre günahlardan kurtulmak ve sevap kazanmak için kullanılan cümlelerin kipi, *bolzun* kalıp sözüyle ortaya konulduğu için çokluk 1. şahıs istek-emir kipinde görünmekle birlikte, metinde *baralım, bolalım, bulalım* şeklindeki ifade tarzları yerine sürekli olarak *barmakımız bolzun, bolmakımız bolzun, bulmakımız bolzun* şeklinde *fiil + -mAk + İyEkl bolzun* yapısının kullanılmış olması, bu yapının bilinen istek ifadesinden çok, isteğin başka bir katmanını karşıladığını düşündürmektedir.

Maniheizt ve Budist çevrelerde ve din dışı konularda yazılmış Türkçe metinlere ait aşağıdaki örneklerde de bu analitik yapının çokluk 1. şahsa ait örneklerine rastlanmaktadır:

*buşu idisi ratnavaçır ıkyangısman terim ulatı kamagun .. burkanlar uluşınta kininte **toğmaklarımız bolsun** (AY 685, 21-24); sakınçdaki bilge biliglig kör [] kuş teg kamag yirde tüzü tüketi teg [] barım üze **yapşınmakım(ı)z bolzun** (ZiemeAranemi 53-55); **tegmekmez bolzun** (HamTouHou 16, 8); sansardın ozmakımız bolzun (MaitrHami 8a/23) ... *edgü alkış **alkamakımız böğünçiçeh uzun .. ögrünçüike mengikeh bolmakı bolzun** (BT V 9v 5-8); alkış alkayu teğınmekimiz bolzun (Ernte I, 8).**

2. şahıslar

Maniheizt ve Budist çevrelerde yazılmış metinlerde, *fiil + -mAk + İyEkl bolzun* yapısının çokluk 2. şahsa göre (+X)ngXzlar çekimlenmiş örneklerine rastlanmakla birlikte, aynı şahsın teklik şekline ait (+X)ng örneklerin bulunmaması, ifade edilen yapının *nezaket* çerçevesinde “niyet/temenni” ifade ettiğine işaret eden en önemli ipuçlarından biri olarak değerlendirilebilir.¹⁷

Budist çevreye ait metinlerden *Dişastvustik*'te *fiil + -mAk + İyEkl bolzun* yapısının teklik 2. şahsa ait örneklerine rastlanmaktadır. *Dişastvustik*'te *sizlerke ol [yingakdı]n [a]nçak(ı)ya yme korkınç ayınç kelmezün : bütmiş asıglığın yme **yanmakınızlar bolzun** (273-276) örneğinde, öznesi *korkınç ayınç* olan ibarenin istek-emir çekimi *kelmezün* şeklindeyken; devamındaki, öznesi (siz) olan ibarenin istek-emir çekimi *yanmakınızlar bolsun* şeklinde *fiil + -mAk + İyEkl bolzun**

¹⁷ Esasında Türk dilinde çokluk 2. şahıs iyelik eki ait olunan şahıs için kullanılmaya devam etmekle birlikte, teklik 2. şahsın nezaket ifadesi için de kullanılmıştır. Buna göre “aynı seviyede olanlara Tek. Sen, -ıj, Çok. Sizler, -ıjızlar, yüksek seviyede olanlara siz, -ıjız” (Grønbech 1995: 63) ekleri ilave edilerek çokluk 2. şahıs iyelik ekinin teklik anlamı taşıdığı ve böylece *fiil + -mAk + İyEkl bolzun* yapısında bulunan çokluk 2. şahıs iyelik ekinin nezaket ifade ettiği söylenebilir. Eski Türkçede nezaket ifadeleri Yaylagül (2005) tarafından etraflı bir şekilde ele alınmış, *yarlıka-*, *ötün-*, *tengrim*, *edgülerim* ve *tüzünüm* gibi sözcüklerle işaret edilen nezaket şekilleri örnekleriyle ortaya konmuştur.

yapısındadır. İstek-emir eklerinin kullanımındaki aynı sistemi aynı metne ait aşağıdaki örneklerde de görmek mümkündür:

ol bulungdın yingakdın ançakya yme korkınç ayınç kelmezün : bütmiş asıglıgın ermekingizler bolzun (Dışastvustik 372-375), *tört adaklıg tınl(ı)glarning arasınta yme inç esen ermekingizler bolzun : yol yorigalı bartukunguzlarta yme inç esen ermekingizler bolzun : yanturu yanıp kelmekingizlerte yme inç esen ermekingizler bolzun : tünle küntüz yme ançulayu ok inçin esenin ermekingizler bolzun : alku orunta öz evingizlerte yme inçingizler üklizün* (Dışastvustik 697-707).

Çokluk 2. şahıs iyelik ekinin kullanıldığı *fiil + -mAk + İyEkl bolzun* yapısına ait *yol yorigalı bartukunguzlarta yme inç esen ermekingizler bolzun : yanturu yanıp kelmekingizlerte yme inç esen ermekingizler bolzun : tünle küntüz yme ançulayu ok inçin esenin ermekingizler bolzun : alku orunta öz evingizlerte yme inçingizler üklizün* (Dışastvustik 697-707); *manglamış mang sayu inç esen ermekingizler bolzun : manglamış mangingizlar yme adasız tudasız bolmakı bolzun* (Dışastvusti: 716-719). örneklerinde de görüldüğü gibi, iyelik eki, hem fiil çekimine hem de cümlelerin iyelik bildiren isimlerine eklenmiştir.

3. şahıslar

Maniheist ve Budist çevrelerde yazılmış Türkçe metinlerde *fiil + -mAk + İyEkl bolzun* yapısının en fazla kullanıldığı şahıslar, teklik ve çokluk 3. şahıslardır. Türk dilinin sonraki yüzyıllarında ortaya çıkmış diğer analitik zaman ve kip çekimlerinde olduğu gibi, *fiil + -mAk + İyEkl bolzun* analitik kip şekli, büyük bir ihtimalle ilk önce 3. şahıslarda ortaya çıkmış ve daha sonra diğer şahıslar için kullanılmaya başlanmıştır, denilebilir. Yapının diğer şahıslarda olduğu gibi bu şahıslara ait örneklerinde de büyük bir ihtimalle “temenni/niyet” anlamları vardır.

Maniheist çevrede yazılmış metinlerde *fiil + -mAk + İyEkl bolzun* yapısının teklik 3. şahsa ait örnekleri yaygındır:¹⁸

... kün kirmekii kutlug kıblıg bolmakı bolzun k(e)lzün .. tört y(a)ruk ‘ilig t(e)ngrilerdn yerkaa alkış kut kıv kutadmak .. yangı asıg tusu yigedmek utmak

¹⁸ Maniheist çevreye ait bu metinde verilen örneklerin yanı sıra alışıldık şekliyle *kelzün* ya da *kelmeki bolzun* şeklinde ifade edilmesi gereken ibare, ... *artukrak edgü alkış kut kıv küç basut kelzün bolzun* (BT V 22,2, 4-6) örneğinde ilginç bir şekilde hem *kel-* hem de *bol-* yardımcı fiiline –zUn ekinin eklenmesiyle *kelzün bolzun* şekline sahiptir. Yine Maniheist çevreye ait BT V 23’te bu analitik yapı, *uzun özin kalın kutun turkaru adasazan tudasazan ermeki bolzun erti* (12-13) örneğinde, –zUn emir ekinden sonra zaman eki almış başka bir yardımcı fiil ile birlikte kullanılmıştır. Gabain (1988: 92), *tek bizinge neçükün erser amraklartin adrıguluk emgek bolmazun erti tip korkar men* gibi örneklerden hareketle istek eklerinin ergey ve erti çekimli fiilleriyle birleşmiş şekillerini dilek başlığı ile ele almıştır.

k(e)lzün (BT V 9, 3-10); *ed tavar neçüg biçilur erser ançulayu ymeh et'özdeki ig agrıg adah tutah biçilmaku kesilmekii bolzun* (BT V 9, U 131, 4-9).¹⁹

fiil + -mAk + İyEkl bolzun yapısının 3. şahıslara ait çekimine dair örneklere, Budist çevrede yazılmış metinlerde de rastlanmaktadır. İfade edilen analitik yapı, bu çevrede yazılmış hem dinî hem de din dışı metinlerde görülmektedir.

Budist çevreye ait metinlerden *Dişastvustik*'te *agı barım ed t(a)var erk türküngüzler asılmakı bolzun* : *alku çog yalınlig iş küçüngüzler bütmeği bolzun* : *arıg silig aş içgüngüzler ası[lıp] yüz küzketegi sizler uzun yaşanglar* (292-298); *manglamış mang sayu inç esen ermekingizler bolzun* : *manglamış mangingizlar yme adasız tudasız bolmakı bolzun* (Dişastvusti:716-719). örneklerinde analitik yapının teklik 3. şahsa ait kullanımı ilginç bir yapı arz etmektedir. Zira örneğin *agı barım ed t(a)var erk türküngüzler asılmakı bolzun* : parçasında *agı barım* (Hend.) *ed tavar* (Hend.) ve *erk türk* (Hend.) nesnelere +*XngXz* çokluk 2. şahıs iyelik ekiyle 2. şahsa bağlanırken, parçanın yüklemi *asılmakı bolzun* şeklinde, *fiil + -mAk + İyEkl bolzun* yapısının teklik 3. şahıs iyelik ekli hâliyle bu şahsa bağlanmıştır. Örneğin son cümlesinde ise, nesnelere yine çokluk 2. şahıs iyelik eki kullanılmış olmakla birlikte tekrar *sizler* şahıs zamiri kullanılarak istek-emir ifadesi *yaşamakı bolzun* şeklindeki analitik yapı yerine *yaşanglar* şeklindeki alışılmış şekliyle yerine getirilmiştir.²⁰

Budist çevrede yazılmış aşağıdaki metinlerin bilhassa işlenen günahların affı için yapılan duaları içeren ve isteklerin gerçekleşmesi için temennilerin ifade edildiği bölümlerinde, fiillerin “istek/arzu” ifadeleri için istek ekleri kullanılmamış, analitik yapı tercih edilmiştir. Yine metinlerde bu analitik yapının ifade ettiği istek ya da arzuların, mevki ve din gibi sosyal katman bakımından kendisinden daha yukarıda olan kağan, katun gibi devlet yöneticileri ya da Buda, Tanrı gibi dinî kişiler için kullanıldığı ifade edilebilir.

Aşağıdaki metinlerde başta din büyükleri ve anne-baba ile yakın akrabalar gibi yaşça büyük olan ve saygı duyulan kişilere, *yana bu buyan edgü kılınçig evirer m(e)n*; *bu buyan edgü kılınçig evirer m(e)n* gibi ifadelerden de anlaşılacağı üzere kazanılan sevabı tevcih ederek, onlar için iyilikler dilenmekte ve bunun için dua edilmektedir:

¹⁹ Fiil + -mAk + İyEkl bolzun analitik şeklinin teklik 3. şahsa ait örnekleri şu Maniheizt metinlerde de tanıklanmaktadır: *yadılmaku bolzun* (BT V 22, 5); *kutlug kablig bolmakı bolzun* (BT V 9, 5); *biçilmaku kesilmekii bolzun* (T.Man. 9/8-9 (s. 29); *küntugsukdan künbatsikkat(e)gii örügün amlın kingiın alkıgın yadılmaku bolzun* (BT V 22,3, 2-5); *kodu y(a)rılıkamaku kutlug kıvl(ı)g bolmakı bolzun* (BT V 22,4, 3-4).

²⁰ Maniheizt ve Budist çevrelerde yazılmış Türkçe metinlerde bol- fiiline eklenen -zUn eki genellikle değişmemişken, Tunhuang'da Bin Buda Mağaralarında bulunmuş metinlerden HamTouHou 1'de aynı yapı kullanılmış olmakla birlikte ana fiil yerine *bolzun* kalıp sözü +lAr ekini almıştır: *igs(i)z tudas(i)z ermeki bolzunlar* (klf/19).

*üstün kökdeki altın yağızdaki tişi irkek nom aşlıg naivaziki t(e)ngrilerke yagukta tayxan han kimse hatun t(e)ngirim mişan han çaisi wang beg ulatı t(e)ngrilerke bu buyan edgü kılınç küçinte t(e)ngri dem küçleri küsünleri parivar kuvragları aşılp üstelip içtin singar nomug şazınıg taştın singar ilig ulugug **küyü küzedü tutmakları bolzun** Yana bu buyan edgü kılınçig evirer m(e)n çitung salika ayıtmişka tagay tonga sangun-ka bu buyan edgü kılınç küçinte közünürde igsiz bolup kininte sansar emgekındin **ozmakları bolzun** anta basa bu buyan edgü kılınçig evirer m(e)n ertmiş aradın ajunka barmış konım du vapşi sali beg kutınga il ongurt karçukı-ya kutlug üzük-ke atam bay epe çangşı-ka anam kösetke bu buyan edgü kılınç küçinte .. yalnguk ajunıta tugmak ugrınta yavlak kılınçlarka yalçıtıp yaragsız orunlarta tugmışları bar erser antın ozup üstün t(e)ngri yirinte burhan-lar uluşınta **tugmakları bolzun** sadu sadu edgü iki sadu bir edgü (U II 7, 64-72).*

*bu buyan üz-e alku tınlg-lar şumnu-nı **utmak-ları yigetmek-leri bolzun** (BT VIII A-490).*

*Neçe mening buyan edgü kılınçlarım bar ok ermiş erser terk üdün burkan kutın bulguka **tüş birmekleri bolsun** (AY 115 1).*

*Bo mening iyin ögirmeklig edgü lüg ögretigim tıltagınta .. ulatı et'özün tilin köngülin kılmuş neçe buyanlarım küçinte kşan kşan üdlerte üzüksüz edgü **işlerim üklimeki bolsun** (AY 123, 16-21).*

Eski Türk dilinde tek başına kullanıldığında üst katmandan alt katmana doğru emir ifade eden (Yaylagül 2005:154), ana fiile birleştiğinde yardımcı fiil olarak “saygı” bildiren yarlıka- (<yarlıg+ka-) fiili, aşağıdaki örnekte ana fiil olarak analitik yapıyla birlikte kullanılmıştır:

*arıgın turugin adas(ı)zın tudas(ı)zın ögrünçtin mengin **y(a)rlıkamakı bolzun** (MaitrSengim 18v/7).*

fiil + *-mAk* + *IArI* bolzun analitik şekli, aşağıdaki Budist metinlerde ise, istek ifade etmiştir:

*Tolp yırtinçüdeki ne[çe] kamağ tınl(ı)g oğlanları barça kop emgeklerintin ozup alku barça **inçkü mengig bulmakları bolzun** (AY 116, 13-16).*

*bökünki biringe emgenip katıglanıp iyin ögirdeçilerning ulatı olarning öz öz tirinleri kuvraglarıning yme bu künte inaru ulatı burxan kutın bulgunçakategi alku ayıg kılınçlıg tıdıgları barça öçüp alkınıp alku kamağ emgek pramitlarka tört türlüg ülgüsüz köngüllerke alkuka barça tükellig bolup sansardaki emgeklerig tiitip nirvantaki mengilerig **bulmakları bolzun** (BT II, 1144-1156).*

Yukarıda da ifade edildiği gibi *fiil* + *-mAk* + *İyEkl bolzun* yapısının 3. şahıslara ait örnekleri, sadece dinî metinlerde değil, din dışı metinlerde de geçmektedir. Ürün hasılatı sırasında edilen duayı içeren *Ernteseğen*'de de analitik kipin bu şahsa ait

örneklerine rastlamak mümkündür: *aşamak-ları teginmek-leri bolzun* (Erntesege II, 45); *kedmekî tarıkmakı bolzun* (Erntesege I, 4); *tanyadivi t(e)ngri aşamakı teginmekî bolzun* (Erntesege I, 82).

4. Sonuç

Maniheist ve Budist çevrelerde yazılmış Türkçe metinlerde, bol- yardımcı fiilinin genellikle -zUn istek-emir ekini; seyrek olarak da -gAy gelecek zaman ve -(y)Ur/-mAz geniş zaman eklerini alması suretiyle kullanılmış olan *fiil + -mAk + İyEkl bol-* yapısına ait yukarıda verilen örnekler, Türk dilinde istek ifadesinin, bilinen istek-emir eklerinin dışında, istek kategorisinin “niyet/temenni”, “arzu”, “yakarma” gibi çeşitli derecelerdeki anlamlarını karşılamak üzere farklı anlam ve işlevlerdeki ekler ve sözcüklerin birleşmesi suretiyle yeni yapıların ortaya çıkmasıyla da karşılandığını göstermektedir. Bu çevrelerde yazılmış metinlerdeki örnekler incelendiğinde, *fiil + -mAk + İyEkl bol-* yapısının -gAy gelecek zaman ve -(y)Ur/mAz geniş zaman eklerini almış şekillerinde -mAk isim-fiil ekli fiilin sadece +(s)I teklik 3. şahıs iyelik ekini; -zUn istek-emir ekini almış şeklinde ise bütün iyelik eklerini aldıkları görülmektedir.

Türk dilinde fiil çekim kategorisinde bazı zaman ve kip şekillerinin tarihsel dönemlerden itibaren farklı anlam ve işlevlerdeki ek ve sözcüklerin asıl işlevlerinden sıyrılarak yeni gramer kategorileri yaratmak üzere birleştikleri de dikkate alındığı zaman, Maniheist ve Budist çevrelerde yazılmış Türkçe metinlerde, -gAy ekiyle kurulmuş olan *fiil + -mAk + İyEkl bolgay* yapısına ait örneklerin genellikle “*ihtimal/olabilirlik*”; *fiil + -mAk + İyEkl bolur/bolmaz* yapısına ait örneklerin “*ihtimal/iktidarlık*”; *fiil + -mAk + İyEkl bolzun* yapısına ait örneklerin ise “*niyet/temenni*” anlamlarını ifade eden analitik kip çekim kategorileri olduğu söylenebilir.

Kaynaklar

- ATA, Aysu (2002), *Harezm-Altın Ordu Türkçesi*, İstanbul, Simurg Yay.
- BARUTCU-ÖZÖNDER, F. Sema (2002), “Eski Türklerde Dil ve Edebiyat”, *Türkler* C. 3, Ankara: 481-501.
- BODROGLİGETİ, András J. E. (2001), *A Grammar of Chagatay*, Muenchen.
- BROCKELMANN, C. (1954), *Osttürkische Grammatik, Der Islamischen Litteratur-sprachen Mittelasiens*, Leiden.
- ECKMANN, János (1988), “Çağatayca”, *Tarihî Türk Şiveleri* (Yay.: Mehmet Akalın), TKAE yay., Ankara: 211-245.
- , (1988), “Harezm Türkçesi”, *Tarihî Türk Şiveleri* (Yay.: Mehmet Akalın), TKAE yay., Ankara: 173-210.
- , (2003), *Çağatayca El Kitabı* (Çev: Günay Karaağaç), Ankara: Akçağ Yay.
- ERASLAN, Kemal (2000), “-sar/-ser İsim-fiil Ekinin Yapısı ve Fonksiyonları”, *Hasan Eren Armağanı*, TDK Yay., Ankara: 92-127.

MANİHEİST VE BUDİST TÜRKÇE METİNLERDE *FİİL* + *-mAk* + *İyEk bol-* YAPISI ÜZERİNE

- ERCİLASUN, Ahmet Bican (1984), *Kutadgu Bilig Grameri –FİİL-*, Gazi Üniversitesi Yay.: 33, Ankara.
- , (2007), “*Türkçede Emir ve İstek Kipi Üzerine*”, *Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun Makaleler, Dil – Destan – Tarih – Edebiyat* (Yay.: Ekrem Arıkoğlu), Akçağ Yay., Ankara: 364-370.
- ERDAL, Marcel (1991), *Old Turkic Word Formation, A Functional Approach to the Lexicon*, II Volum, Otto Harrassowitz, Wiesbaden.
- , (2004), *A Grammar of Old Turkic*, Brill Handbook of Oriental Studies, Leiden-Boston.
- GABAIN, Annemarie von (1988), *Eski Türkçenin Grameri*, (Çev.: Mehmet Akalın), Ankara: TDK Yay.
- GÖKÇE, Faruk (2007), *Oğuz Türkçesinde Fiil Birleşmeleri, Tarihsel Karşılaştırmalı Bir İnceleme Denemesi*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- GRÖNBECH, K. (1995), *Türkçenin Yapısı*, (Çev.: Mehmet Akalın), Ankara: TDK Yay.
- GÜL, Bülent (2006), “Moğolistan’daki Türk Yazıtları Üzerine Yeni Bir Eser”, *MTAD Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, c. 3, s. 4, Ankara: 144-153.
- HACİEMİNOĞLU, Necmettin (1996), *Karahanlı Türkçesi Grameri*, TDK yay. 638, Ankara.
- KARAMANLIOĞLU, Ali Fehmi (1994), *Kıpçak Türkçesi Grameri*, Ankara: TDK Yay.
- KONONOV, A. N. (1956), *Grammatika sovremennogo turetskogo literaturnogo yazıka*, Moskova-Leningrad.
- KORKMAZ, Zeynep (1973), *Marzuban-name Tercümesi*, İnceleme-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yay.: 607, Ankara.
- KTLG I (2006), *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri I, -FİİL- Basit Çekim*, Ankara: TDK Yay.
- MANSUROĞLU, Mecdut (1988), “*Eski Osmanlıca*”, *Tarihî Türk Şiveleri* (Yay.: Mehmet Akalın), TKAE yay., Ankara: 247-276.
- RÄSÄNEN, Martti (1957), *Materialien zur Morphologie der Türkischen Sprachen*, Helsinki.
- SCHULZ, Peter (1978), *Verbalnomina und Konverbia als Adverbiale Ergänzungen im Altürkischen* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Frankfurt.
- SERTKAYA, Osman Fikri (1996), “*Bolsungil Tep Tediler*”, *Uluslararası Türk Dili Kongresi 1988* (26 Eylül 1988-3 Ekim 1988), Ankara: 135-142.
- TEKİN, Talat (2000), *Orhon Türkçesi Grameri*, İstanbul: Simurg Yay.
- TENİŞEV, E. R. (1988), *Sravnitel’no-istoričeskaya Grammatika Tyurskih Yazıkov, Morfolojiya*, Moskva.
- TİMURTAŞ, F. K. (1994), *Eski Türkiye Türkçesi, XV. Yüzyıl, Gramer – Metin – Sözlük*, İstanbul.
- YAYLAGÜL, Özen (2005), “*Eski Türkçede Nezaket İfadeleri*”, *Millî Folklor*, yıl 17, s. 68: 151-165.
- ZİEME, Peter (1969), *Untersuchungen zur Schrift und Sprache der manichaisch-türkischen Turfantexte*, Berlin (Yayınlanmamış Doktora Tezi).